

לתולדות השירים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' בישראל ובעמים

ר' ידידיה טייאה וייל בפירושו לשיר 'אחד מי יודע' (הגדה, המרבה לספר, קארלסורא תקנ"א) כתב:

אחד מי יודע וכו'. פיוט זה וגם חד גדי' אמרו שמצאו גנוז בין כותלי בית המדרש בגרמיזא ולא נודע מי הוא המחברו, וקבעו לאומרו בליל שימורים. והדבר צריך טעם כי הוא מותיב והוא מפרק. וגם למה קבעו לאומרו בליל פסחים. ורבו' אמרו... (מג, א).

ועל השיר 'חד גדיא' כתב:

הנה פיוט זה מזמרינ בכל תפוצות ישראל. ושמעתי שמצאו זה הפיוט ואחד מי יודע גנוז וכתוב על הקלף בבית המדרש הרוקח בגרמיזא וקבעו אותו לדורות לזמר בליל פסח... (מז, א).

כנראה שעדות על אותו הקלף מצוייה בתחילת פירושו (ד, ב) על 'הא לחמא': מתוך 'סדור כתוב על קלף שנת קס"ו' (1406).

מצד אחד קיבלו החוקרים¹ תאריך זה ולכן קבעו את מקורם של השירים הללו למאה החמש-עשרה, בשעה שהעדות המתוארכת הראשונה לשירים אלה נמצאת בהגדת פראג מסוף המאה השש-עשרה (1590). מצד שני פקפקו² במהימנותה של העדות. היסוסם מובן,

לחיים בן רייזה ואושי שנהרג בלי דעת ימין ושמאל במלחמת העולם השנייה בידי שונאים ושנואים — את פתח לו.

1 ציטוטים מקוטעים הובאו על-ידי חוקרים רבים. ראה: ש' שרביט, הנוסח המזרחי של 'אחד מי יודע', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 424 [להלן, שרביט, הנוסח המזרחי]; הנ"ל, אור חדש על 'אחד מי יודע': (הנוסח 'המזרחי' מן הגניזה), ספר בר-אילן, ט (תשל"ב), עמ' 476, הערה 6 [להלן, שרביט, אור חדש]; מ' כשר, הגדה שלימה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 190; א"מ הברמן, הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכחו, פרקים, א (תשכ"ז-ח), עמ' 30 [להלן, הברמן, הפיוט כמקור]; הנ"ל, על הנוסח המזרחי של "אחד מי יודע", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 209, הערה ו [להלן, הברמן, על הנוסח המזרחי]; י' פריימאן, אגרת בקורת (מהדורת ג' בן-מנחם), ירושלים תשכ"ט, עמ' 29; Y. Perles, N. Brüll, *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur* 4 (1879), p. 97 n. ראה עוד: להלן הערה 71 והערה 78. י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט ערכים 'אחד מי יודע' וחד גדיא. שרביט ציין את רוב הספרות (שם, הערה 6). מציוניו יוכל הקורא להגיע לרוב הספרות הענפה העוסקת בנושא זה.

2 הברמן, על הנוסח המזרחי, עמ' 209, הערה ו הדגיש את התיבה 'ושמעתי' בציטוט בפירוש

שהרי אם המאה החמש-עשרה מה לגו ולמאה השש-עשרה ? ובעצם מכאן עדות על המאה הארבע-עשרה !

הסיבה לאי בהירות זו נובעת כנראה מכך שעדות זו ואגדה זו בדבר מציאותם של השירים, צצה לראשונה בפירוש מסוף המאה השמונה-עשרה, ואם נקבעו השירים לאומרם בליל השימורים, למה אין לכך זכר עד הגדת פראג מסוף המאה השש עשרה? לא זו אף זו: קביעה זו לא הלמה את המקובל עליהם, שמקורם של השירים הללו בעמים אחרים.³ מחמת העניין המיוחד שבדברי בעל 'המרבה לספר' וחשיבותם גם לתחיית הלשון העברית בארץ-ישראל כדאי להביאם במלואם, שמא תוברר לנו אמיתות הקטעים מאותו מקור על קלף וכן להסיר חשד זיוף מ'ידידיה. ואלה דבריו:

ה'מרבה לספר'. אכן אמת שכך כתוב וכן בציטוט הראשון כתוב 'אמרו' וחילוף הלשון מלמד. בעל הפירוש בציטוט הראשון סיכם דברי מקורו בלשון 'אמרו' שזה מלשוננו, כשחזר ואמר 'ושמעתי' הוא מסכם דברי מקורו בלשון המקור. כלומר, בכתוב־היד שמצא וממנו ציטט לאורך פירושו (ראה במיוחד דף לה שלא הבאתי בפנים) לא היה רשום נוסח 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא'. אלא שם הובאה שמועה על מציאותם של שירים אלה כתובים על קלף גנוז בכותלי בית־המדרש בגרמזא. יוצא שניתן מתוך התיבה 'שמועה' לפקפק על מהימנותם של דברי בעל הסידור משנת קס"ו (1406) אודות שירים אלו. מכל מקום ברור שהיו קיימים לפניו בשנת קס"ו (1406) ראשית המאה החמש־עשרה. ואם אין הוא המתברר יש להניח שקדמו לו. למרות שידיעה זו היתה ידועה לחוקרים מאז המאה התשע־עשרה, יש שהתעלמו ממנה לגמרי. השפעתו אינה ניכרת אצל: ד' גולדשמידט, הגדה של פסח מקורותיה ותולדותיה, 'ירושלים תש"כ, עמ' 98; *Encyclopedia Judaica s.v. Ehad Mi Yode'a, Had Gadya* [להלן EJ]; *the Jewish Encyclopedia s.v. Ehad Mi Yode'a, Had Gadya* [להלן JE].

- דעות מסוג זה נמצאות בספרות שציינתי בהערות 1—2. בין החוקרים החשובים בעלי דעה כזו (בנוסף לנ"ל) יש לציין: L. Zunz, *Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden* (Frankfurt, 1892^a), p. 133 furt/M, 1892^a), p. 133 (= ל' צונץ, ח' אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 300); Y. Perles, *Gratz Jubelschrift* (Breslau 1887), pp. 37 ff.; G. A. Kohut, 'Le Had Gadya et les chansons Similaires', *REJ* 31 (1895), p. 246 ראו מקור השיר בשיר עממי בגרמנית. יש כאלה שגם ציינו מקבילות בלטינית ואף ראו שם מקור השיר 'אחד מי יודע'. ראה: A. Scheiber, 'The Hungarian Parallels of the Echad Mi Yo-dea', *JQR* 46 (1955/56), p. 355 יש כאלה שפיקפקו בקביעות אלה והתלבטו בהכרעה לכאן או לכאן. ראה: הברמן, הפיוט כמקור, עמ' 30, הערה 3 (וש"נ); הנ"ל, 'חד גדיא', מחניים 55 (תשכ"א), עמ' 140 בשם יש אומרים (כוונתו אולי לח' שמרוק הוואה את הארמית כתנייני והידיש עיקר, אלא שהוא עצמו בכל זאת רואה את מקור השיר כחיצוני) [להלן, הברמן, חד גדיא]. ראה: Ch. Szmeruk, 'The Earliest Aramaic and Yiddish Version of the "Song of the Kid" (Chad Gadye)', *The Field of Yiddish* 1 (1954), p. 215 לתולדותיה, אוניברסיטה של תל-אביב תשל"ח, לפי המפתח במיוחד עמ' 56—59. עיין גם עמ' 23, 40, 42, 61, 66 [להלן שמרוק, ספרות יידיש]; כיוצא בו התלבט G. Paris, 'La Chanson du Chevreau' *Romania* 1 (1872), pp. 223—224 L.R.C. Yoffie, ; שירי הגדי; פריס, שירי הגדי; *Romania* 1 (1872), pp. 223—224 'Songs of the "Twelve Numbers" and the Hebrew Chant of "Echod Mi Yodea"', *Journal of American Folklore* 62 (1949), p. 410 רים שקדמו לה (וש"נ). בסוף היא הכריעה לטובת קדמות השיר העברי [להלן יופי, שתיים עשרה]. כך הכריעו גם אחרים. ראה: K. Kohler, 'Sage und Sang im Spiegel jüdischen Lebens', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 3 (1889), p. 234 ספור ושיר].

דרך הג' יאמר בדקדוק למה התקינו פסקא זו [הא לחמא] בלשון ארמי. ואינו מספיק מה שמפרשים לפי שבני בבל מבינים לשון ארמי. דא"כ בזמן הזה ה"ל לתקן לאומרו בלה"ק. בסידור כתוב על קלף שנת קס"ו מ"כ וז"ל:

ומה שאנו אומרים קריאה זו בלשון ארמית, משום שאין המזיקים מבינים בלשון ארמית. ואלו היינו אומרים כל דכפין ייתי ויכול בלשון שהיו מבינים היו באים ומזיקים לבני אדם. וא"ת והא אמרינן ליל שמורים לילה משומר ובא מן המזיקי. וי"ל דאינם מזיקים מאליהם אבל אי קורין להם באים ומזיקים, ועוד י"ל שאם היו מבינים הי' לחוש שמא מתוך כך יבאו וירגילו לבא לאחר פסח ואז יזיקו לבני הבית. ולמאי דאמרינן לילה המשומר ובא מן המזיקין קשה הא אמרינן השטן בגמט' שס"ד דאית לי' רשות שס"ד ימים בשנה להזיק חוץ מיום הכיפור שאין לו רשות להזיק, משמע שאף בליל פסח יש לו רשות להזיק. וי"ל דהא דאמרי' ליל המשומר היינו דווקא לישראל אבל לאומות העולם אינו משומר וביום הכיפורים אף לאומות העולם אין לו רשות. אבל קשה דהא גבי איוב כתב ויהי היום ויבואו וגומר ומתרגם דהוה ביומא צומא רבא משמע דאף בי"כ אית לי' רשות. לכך י"ל דוודאי הא דאמרי' ליל המשומר ובא וכו' היינו דווקא לישראל כדכתיב לבני ישראל לדורותם במעשה וודאי אין מזיקים לישראל אבל בדיבור מזיקים, אבל בי"כ לית לי' רשות לא במעשה ולא בדיבור עכ"ל.

הבט וראה בגודל הלחץ זו הדחק בטעם זה. ותו יש להפליא הא דאמרינן דלשנה הבאה היו צריכין לומר בלה"ק כדי שלא יאמרו מרדו היהודים. דא"כ למה חוזרין ואומרינן בארעא דישראל וה"ל לומר בארץ ישראל ... והנראה בזה שבני בבל שהי' לשונם ארמית ותרגום תקנוהו נוסחא זו ... אמנם לאחר החורבן נשבת השמחה מעירנו ולא היו אומרים כבראשונה, רק השתא הכא לשנה הבא בארעא דישראל וכינוי לגאולה בלשון הקודש ולא אמרו לשתא דאתא. כי ידוע כשהיינו בארצנו הקדושה לא דברנו רק בלשון הקודש, כי הוא לשון מולדתינו. והואיל שגאולת עזרא לא הי' בתכלית השלימות על כן משתף עמו לשון תרגום, ובעבור שעכ"פ משועבדים היינו לכשדים ומדי ופרס וגם יודעים שנחרב אח"כ, ועכשיו בגלות הרביעי אנו אומרים לשנה הבא בני חורין מפני שתהי' גאולה אחרונה גאולה בשלימות ואז כינוי אותו כולו בלשון הקודש.⁴

לענייננו חשוב במיוחד שבאותו סידור כונה ליל יום טוב הראשון של פסח 'ליל שימורים'. שם זה חוזר בפירושים לשירים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא'. לא זו אף זו: ר' ידידיה דחה את פירושו האנונימי של בעל הסידור העתיק והתוכח עם דעותיו. לפנינו, איפוא, עדות נאמנה על השירים 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' כבר מראשית המאה החמש עשרה (1406). סידור זה נמצא, כנראה, בגנוזי כותלי בית-המדרש של ר' אלעזר מגרמיזא שנפטר בערך בשנת 1230, ונשרף כנראה בפרעות 1349, ומן הסתם נבנה מחדש עם חידוש חיי הקהילה בין השנים 1353—1355.⁵ רגליים לדבר שהשירים נמצאו בין שרידי בית-המדרש בשיפוצו באותן השנים. מכאן ששירים אלה כבר היו ידועים בגרמיזא באמצע המאה הארבע-עשרה (1355).

4 על הביטוי 'לשון הקודש' ומקומו בתולדות ההלכה דנתי במקום אחר ואכמ"ל.

5 ראה: EJ sv Worms.

האפשרות שלפנינו ציטוט מפירוש אמיתי מהמאה החמש-עשרה עולה לא רק מההתאמה הלשונית של שם החג, אלא בעיקר מתוכנו שמתאים לפירושים אשכנזיים להגדה של פסח. כבר רש"י בספר הפרדס (עמ' צב) שאל:⁶

ומפני מה נוהגין לומר הא לחמא עניא בלשון ארמית, ולא בלשון קודש? מפני המזיקין... המדברים בלשון קודש כמלאכים, ואילו היו מדברים בלשון הקודש היו שומעין מה שאנו אומרים: כל שהוא רעב יבא ויאכל, היו מתקבצין כולן ומקלקלין כל הסעודה והיו עושין היזק. על כך נהגו לומר בלשון ארמית שלא יהיו מבינין מה שאנו אומרים... ומפני מה מסיימין בלשון הקודש, ולא כמו שמתחילין בלשון ארמית? אלא, סיומה מהדרך בקשה, שאנו מבקשין מלפני המקום שישחרר אותנו מעבדות לחירות, על כן אומר שיהיו מבינין מלאכי השרת...

כמובן פירוש זה השפיע על הרבה מפרשים שבאו לאחר מיכן.⁷ בין שאר המפרשים שהביא כשר⁸ ישנו זה של ר' משה ב"ר שם טוב מעיר ליאון שנפטר⁹ סביב לשנת ס' (1300): 'הא לחמא עניא. למה פסקא זו בלשון ארמי? אמרו רז"ל, כדי שלא יבינו השדים ויבלבלו הסעודה, שנאמר בה: כל מאן דצריך ייתי... מתברר ששאלה זו העסיקה דורות אלה.

ניתן גם להגיע למסקנה דומה בדרך אחרת. בין תיקי האינקוויזיציה¹⁰ של האי מאיורקה (1678), ספרד, נמצאו ניסוחים שונים של השיר 'אחד מי יודע' בדיאלקטים שונים.

	Qui sebes y entenques qui es lo uno Aquel grand Den del sel Alabat sia el seu Sanct nom amen
El uno: el Gran Dios de Israel	Qui Sebes y' entengueo qui son los dos
Los dos: Moysen y Aaron,	Los dos Moyses y Aron, ettz.
Los tres: Abram, Isach y Jacob,	Los tres son Habraham Isach y Jacob ettz.

6 הובא על-ידי כשר, הגדה שלמה, עמ' 107–108. שם עוד דעות על הנושא 'טעם לאמירתה [של הא לחמא] בלשון ארמי'. נושא זה מעניין וראוי למחקר בפני עצמו. אביא רק שתי דוגמאות נוספות שעלו תוך כדי עיסוק בנושא. המהר"ל מפראג פירש: '... כדי שיהא נראה שכל מה שיאמר אח"כ הוא על הלחם שהתחיל בו, ולפי שאין זה רק דברי בעל הבית שקורא את הכל על הלחם כדי לספר עליו הגדה, הוא בלשון בני ביתו, בלשון ארמי הא לחמא עניא כו'. ועוד מדברי ר' יעקב בן יעקב משה מליסא בעל מעשה נסים שמענו פירוש זה: 'ולזה נתקן בלשון ארמי להורות שאינו מענין סיפור הגדה רק תוספות שנתקן בבבל אחר החורבן'. פירושים מגוונים אלה ועוד אחרים שהובאו על-ידי כשר מבליטים עיסוקם הייחודי של רבני אשכנז ותחום השפעתם בנושא.

7 כפי שהעיר מ' כשר בהגדה שלמה. ראה ההערה הקודמת.

8 שם, עמ' קכא.

9 ראה ערכו באוצר הגדולים אלופי יעקב לנ' יעקב, כרך ז, עמ' כז, סימן תרנח.

10 ראה: ט' פרשל, 'על שני נוסחים של השיר "אחד מי יודע"', סיני, פז (תשמ"מ), עמ' קע–קעא [להלן פרשל, שני נוסחים]; A. S. Selke, *The Conversos of Majorca, Hispanica Judaica*; B. Bronstein, *The Chuetas* (Jerusalem 1986), 239–240 [להלן סלקה, אנוסי מאיורקה]; of Majorca (New York 1936), p. 199, p. 104, n. 27, p. 112.

Los Quatros: <i>Maridos</i> de Israel,	Los quatre Mares de Israel
Los cinco: lobros de la ley,	Sara, Lia, Rabeca, Rachel, ettz.
Los seis: dias del <i>Sabado</i> ,	Los sinch libros de la ley
Los siete: dias de la <i>Semana</i> ,	Los sis jorns de la Samaña ...
Los ocho: dias de la circumcission,	Los set <i>taules</i> del Sabat, ettz.
Los nueve: meses de la preñada,	Los vuit jorns de circumsis, ettz.
Los diez: Mandamientos de Dios,	Los nou meses de la preñada ...
Los once: estrellas del cielo,	Los deu Mana Mens de Deu ...
Los doze: tribus de Israel,	Las onze estrellas del Sel ...
Los treze: palabras que dijo Dios.	Los dotze tribus de Israel ...
Omnipotente a Moyses ... Amen.	Els treze mots de la veritat ...
Amen.	<i>Los catorze articulos de la fe.</i>

נוסח דומה, אבל שונה במקצת, שרים בלאדינו עד היום הזה. ובמקום ה'אל הגדול' (el Gran Dios) נאמר: 'הבורא' (el creador) בדומה לניסוח הערבי ('אחד בראנו') שבוודאי נובע ממנו (או ממקורו העברי). אלא שבתרגום הערבי מצינו 'שבעה ימי חופה' בדומה לניסוח הקצר שהובא על-ידי הפרובאנסלי Jean Plantavit de la Pause בספרו¹² Florilegium Rabbinicum (לודובה 1645 עמ' 7—8); 'אחד הוא אלוקים, שנים לוחות הברית, שלושה האבות, ארבע האמהות, חמשת חמשי תורה, שיתא סדרי משנה, שבעת ימי השבוע, שמונת ימי חופה, תשעה גלגלים, עשרת הדברים אחד אלוקים שבשמים'.

ט' פרשל סיכם נושא זה בצורה נאה ותמציתית: ¹³ 'מובא בספר גם תרגום לטיני של השיר. המחבר מציין כי דברים אלה הם ראשית לימודם של התלמידים בבית הכנסת. הוא מביא בלטינית נוסח שהיו שרים תלמידים נוצרים ...' 'לחצי השיר (א, ב, ג, ה, י, י"א) נוסח דומה לחצי השני נוסח נוצרי. מוריו היהודים היו מבני קרפנטרס וצפון איטליה'.

אפשר שהניסוח המיוחד בשורה האחרונה של אחד משירי האנוסים במאיוורקה 'Los catorze articulos de la fe' (= ארבעה עשר עיקרי האמונה) הושפע ממקור נוצרי של Catechism. ברם, אין זה פשוט להצביע על מקורו. השירים הספרדיים המקבילים הם מאוחרים ממנו, ובקשר לשירים שנוכיר להלן שנכתבו לטינית לא נודע לנו המצב בספרד. מצינו אצל אב הכנסייה Eucherius de Lyons מהמאה החמישית xiii ad Sacromentum dominicae generationis (= ארבעה עשר העיקרים של אדון הבורא). ברם ספק רב אם אב הכנסייה השפיע על הליטורגיה בספרד. יתר על כן אין כאן מקבילה של ממש. מקבילה מספרית של ארבע עשרה שאלות נמצאת בין סיפורים על התאסלמות נוצרים ויהודים שבידי המוסלמים במאלאסיה.¹⁴ אף לאלה מקורות קדומים יותר וקשה לראות מכאן השפעה על נוסח האנוסים. מסתבר, איפוא, שלפנינו התפתחות פנימית ואולי כפילות

11 ראה: ש"ט גאגין, חיי היהודים בקוטשין, ראמסגט תשי"ג, עמ' 65—66.

12 הובא על-ידי פרשל, שני נוסחים, עמ' קסט.

13 ראה ההערה הקודמת.

14 ראה: Ph. S. van Ronkel, 'Malay tales about conversion of Jews and Christians to Muhammedanism', *Acta Orientalia* 10 (1931), p. 64 [להלן וון רונקל, משלי מאלאסיה].

ותורה על השורה השלש עשרה המזכירה את מדותיו של הקב"ה ובלשון השיר *Els treze mots de la veritat*. מכל מקום ברור שהאינקוויזיציה (1678) ראתה בשיר הזה שיר יהודי לכל דבר, ועל כן היה גם לנושא במשפט האינקוויזיציה והודות לכך הגיע גם לידינו.¹⁵ פרשל¹⁶ בעקבות ברוינשטיין מניח שאנוסי מאיורקה קבלו שיר זה מבחוץ על ידי הקשרים שהיו להם עם היהודים בתפוצות וזהם שהפכוהו לתפילה בלשון הספרדית. פירוש זה אינו נראה לי. שהרי הקשר עם התפוצות היה חלש ביותר ואלה שקיימוהו נרדפו ובדרך כלל גם נידונו למוות. אף השערתו של בייגרט¹⁷ כאילו הגיעו למאיורקה אנוסים מפורטוגל מקדימה את מקורו של שיר זה מלפני גירוש ספרד ופורטוגל (1492, 1497). אף מציאותו של השיר בלאדינו בניסוח דומה מלמדת שאין התרגום של השיר מעשה ידי אנוסי מאיורקה בלבד. מסתבר ששיר זה התגלגל בין אנוסי מאיורקה עוד לפני הגירוש והיה ידוע, איפוא, גם לשאר יהודי ספרד. יש לציין שכמעט כל יהודי מאיורקה הפכו לאנוסים מזמן הפרעות בשנת קנ"א (1391) ולמעשה עוד הרבה לפני כן. יתר על כן, קהילת האנוסים נשארה די מנותקת משאר יהודי ספרד. מכאן שלפנינו עדות על קיומו של השיר 'אחד מי יודע' לפחות כבר במאה הארבע-עשרה.¹⁸

בשלהי הגדת פראג ש"נ (1590) הופיע כנראה השיר 'חד גדיא' עם תרגום ליידיש-גרמנית. כדי להדגים את הסידרה הנפוצה בהגדות המצויות בידינו, נסתפק בבית האחרון:

ואתא הקדוש ברוך הוא, ושחט למלאך המות, דשחט לשוחט, דשחט לתורא, דשתה למיא, דכבה לנורא, דשרף לחוטרא, דהכה לכלבא, דנשך לשונרא, דאכלה לגדיא דזבן אבא בתרי זוזי, חד גדיא, חד גדיא.

15 דבר זה יש להדגישו שהרי מצינו גם תפילות נוצריות שעברו יהודי האנוסים כדוגמת *pater noster*. ראה על כך סלקה, אנוסי מאיורקה, עמ' 238–239. ראה להלן הערה 47 והערה 48.

16 שני נוסחים, עמ' קעא.

17 על אפשרות של השפעה חיצונית של יהודים אנוסים אחרים במאיורקה, ראה: H. Bainart, *EJ* sv Majorca, p. 802–803.

18 במהדורה השנייה (בלבד!) של פירושו של שבח קנעביל, להגדה של פסח, ניו יורק 1948 (עמ' 22), נמצאת הערה מעניינת זו: 'התשב"ץ כתב כי בפיוט הזה [כנראה אחד מי יודע?] מרומז כל סדר תהלוכות בית ישראל מעת היה לגוי עד ביאת הגואל בבי"א עפ"י משל, כל עניני תהלוכות האבות והאמהות וי"ב שבטים ועניני ביהמ"ק הראשון והשני ותרבנם וארבע מלכיות וביאת המשיח ותחית המתים ושאר"כ יבוטל היצר הרע מן העולם'. בהערה שם הוא מסתפק בזיהוי של התשב"ץ בזה הלשון: 'תשב"ץ, שמו ר' שמעון בר צמח או ר' שמעון בר צדוק תלמידו של מהר"ם ב"ר ברוך מרטנבורג ושם ספרו תשב"ץ...'. המפרש לא השביח מהדורתו במראה מקום. אכן חפשי הרבה ולא מצאתי, לא אצל דין ולא אצל דין. מאז הדפוס השני של ההגדה של פסח עם פירוש הרשב"ץ (פראג תקמ"ד) הוא מלווה פירושים נוספים. בהגדת לעמברג תקס"ט יפה נופ' לר' חיים גבריאל ב"ר יוסף בעל ספר גנוזי יוסף על התורה. בפירושו ל'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' נמצאים כל היסודות שהזכיר קנעביל. שמא הבלבול נובע מדפוס זה או מדפוס מאוחר יותר, של בעל חות דעת לר' יעקב ב"ר יעקב משה מליסא. פירושו 'מעשה נסים' הודפס עם פירוש הרשב"ץ לראשונה בלודו תרצ"ט. בפירוש זה סיום משיחי לחד גדיא והבלטת תחיית המתים, שנמצא גם בסיום פירושו של הרשב"ץ על הלל (שזה סיום פירושו גם לפי כתוב"יד). וכאן מקור השיבוש בדברי קנעביל. ברם, ספקו בקשר לשמו של הרשב"ץ מובן יותר מהגדת לעמברג, שם אין פתרון לראשי התיבות. בתשב"ץ לר' שמשון בר צדוק נזכר בסדר של פסח סימן צט (יד, א): 'ושותה כוס רביעי לאחר שיאמר כי לו נאה...'. ואין זכר לשירים שלנו.

הנוסח השווה הנמצא באביגנון נובע מנוסח אשכנזי זה, שהרי להלן יוברר שבפרובאנס הילך נוסח שונה. לפני זמן מה פירסם ח' שמרוק בתעתיק לועזי נוסח בלתי ידוע של חד גדיא עם תרגום ביידיט. נוסח זה נמצא בסופה של הגדה אשכנזית כנראה מהמאה החמש עשרה—שש עשרה הכתוב על קלף עם עיטורים. אמנם, יש לציין שהשיר 'חד גדיא' כתוב ביד אחרת מאשר שאר חלקי כתוב-היד (אולי על-יד צאצאי בעל כתוב-היד שהתגלגל לאחר מיכן לאיטליה?). כנראה אף כתוב-יד זה שייך לתקופה הנ"ל. כנראה, הסופר כתב את השיר הארמי תחילה והשאיר ריווח מספיק לתרגומו ליידיט. מכאן שהסופר התייחס כנראה אל התרגום כענין משני או טפל ביחס לנוסח הארמי (ואולי נובעת היידיט ממקור אחר?). שוב אסתפק בבית האחרון למרות שיש שינויים קלים ביותר בניסוח המקבילות בבתים הקודמים.¹⁹

ואתא קודשא בריך הוא, ושחט למלאך המות, דשחט לשחטא, דשחט לתורא, דשתא למיא, דמכווא נורא, דאוקיד מקלא, דמכא כלבא, דנשיך שונרא, דאכל עכברא, דאכל גדיא, דובין אבא בתרי זוזי, חד גדיא חד גדיא.

מלבד חילופים במספר מילים בין העברית לארמית או לעברית בלשון ארמי (קודשא / הקדוש, בריך / ברוך, לשחטא / לשוחט, דמכווא / דכבה, דאוקיד / דשרף, מקלא / לחוטרא), חידושו הגדול של נוסח זה הוא הופעתו של העכבר. יתר על כן, שיר זה מתחיל בכתוב-יד זה: 'חד גדיא חד גדיא, ואתא עכברא דאכל לגדיא דובין אבא בתרי זוזי חד גדיא, חד גדיא'. על-ידי זה חסך בעל השיר בית בפתיחה של פזמון החוזר ובמקומו מופיע העכבר. ותמוה עכבר²⁰ זה כיצד הצליח לאכול את הגדי? ! ואם לפנינו נוסח מקורי כטענת שמרוק מובנת לנו הסיבה למחיקת העכבר מן הנוסח שאנו רגילים בו. דרך אגב, יש לציין שהיידיט בכתוב-יד זה דומה מאד ליידיט שבשאר ההגדות האשכנזיות הקדומות. ייחודו כנראה בכך שכתוב-היד קדם לדפוס הראשון שנודע לנו מתרגומים מסוג זה לשיר (כלומר, פראג ש"נ) ולא דווקא לשונו.

שמרוק ראה דווקא בתרגום היידי מקור לנוסח הארמי וזאת מכמה טעמים: א) התרגום היידי מלא תצורות הקטנה שהארמית המדומה של הנוסח הארמי יפה להם יותר מאשר התרגום לעברית. פרט זה אף מאפשר חריזה לאורך השיר כעין היידיט שהחריזה נאה לה; ב) המתרגם לארמית לא ידע שפה זו על בורייה והציע מלים בעברית בלבוש ארמי. הסבר זה נראה לשמרוק טוב יותר מאשר ההסברים שהעלו מפרשים לסיום ההגדה בארמית כעין פתיחתו בארמית (ראה למשל הפירוש שהובא לעיל). היות שאין היידיט וכן הארמית נקיים

19 השיר כולו פורסם בתעתיק לועזי על ידי שמרוק לעיל הערה 3. הארמית בלבד פורסמה על ידי א"מ הברמן 'חד גדיא', מחניים 55 (תשכ"א), עמ' 143 [להלן, הברמן, חד גדיא]. להברמן נראה שהעכבר הושמט בנוסח הרגיל: 'משום הטעם הטוב, שלא רצו להזכירו על שולחן הסדר'. להלן בפנים פירוש שנראה לי יותר.

20 אכילת העכבר על-ידי התתול הובלטה בשיר זה על-ידי ציור עממי (שאר הציורים בהגדה זו הם ברמה גבוהה יותר ובהחלט ראוי לפרסמם). צילום של עכבר זה בפי התתול ניתן לראות במאמר EJ sv Had Gadya. בקשר לתתול ומקומו בהגדה של פסח בשיר זה ובשאר העמים כתב ד' סדן, 'ואתא שונרא', מחניים 55 (תשכ"א), עמ' 144 ואילך [להלן, סדן, ואתא שונרא].

לגמרי משיבושים (דובן > דובין) יש לראות כתוב-יד סריני כשלב בהתפתחות הנוסח של חד גדיא וחידרתו להגדה של פסח ולתודעה היהודית.

והנה דומה שניתן למלא חולייה זו בתולדות השיר חד גדיא מתוך סידור כמנהג פרובאנס כתוב על קלף עם עיטורים, כנראה מן המאה השלש עשרה—ארבע עשרה.²¹ ובין השאר כולל בסופו את נוסח ההגדה של פסח. בסוף כתוב-היד נמצא כתוב ביד אחרת, נוסח מיוחד ומפליא של השיר 'חד גדיא'. כתוב-היד (בעצם שתי ידיים כי הסוף 'אתא יתרא אקטר...') בא כהשלמה ליד הראשונה) נראה שנכתב בידי ספרדי מבני פרובאנס, כנראה במאה החמש-עשרה ולכל המאוחר במאה השש-עשרה, ואולי עוד לפני כן. ייחודו של השיר הוא בכך שהוא משתייך לשירת החול (ולא הקודש כנוסח שלפנינו). השיר נכתב על טהרת הארמית בשפה מעולה. מחמת חשיבותו של המקור הנני מעתיקו ומביאו במילואו:

חד גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.
אתא כלבא ואכל גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.
אתא חוטרט ומחא כלבא דאכל גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.
אתא נורא ואוקיד חוטרט דמחא כלבא דאכל גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.
אתא מיא וטפא נורא דאוקיד חוטרט דמחא כלבא דאכל גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.
אתא תורא ושתא מיא דטפא נורא דאוקיד חוטרט דמחא כלבא דאכל גדיא דובן אבא בתרי זווי חד גדיא.

אתא יתרא אקטר תורא דשתא מיא וכול'
אתא עכברא ואכלא יתרא אקטר תורא דשתא מיא ...
אתא שונרא ואכלא עכברא דאכלא ...

כאן מסתיים עמוד כתוב-היד ואין מקום להמשיך השיר באותו דף. אכן נראה שכאן הסתיים השיר כולו לאחר הבית העשירי. שהרי ברור הוא שאותו חתול שאכל עכבר יכול היה

21 כתוב-יד פריס 637. תאור קצר של גוף כתוב-היד בעיקר בקשר לציורים שבו, ראה M. Metz-ger, *La Haggada Enluminée*, Leiden 1973, p. 406. הוא סבור שזמנו מראשית המאה הארבע-עשרה. בנוסף לפיוטים המיוחדים למנהג זה יש להעיר על הנוסח שלו לפרקי אבות. חסרות לו המשניות אבות ב, ה—ו המיוחדות להלל הזקן. הנוסח המקורי במשנה אבות ב, ד הוא רבי הלל, ואגב משנתו ומההמשך אבות ב, ו 'רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי', הוכנס כאן לסדר המשניות מתוך ברייתות. ראה על כך י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תל-אביב, תשכ"ד², עמ' 1182—1183. מדברי המאירי (איש פרובאנס) הסיק אפשטיין שמ"ו לא היה בפני המאירי. אפשטיין לא דייק כל צורכו, שהרי מן המאירי ניתן ללמוד עוד שגם מ"ה נחשב ברייתא והיה חסר ברוב הספרים. דוגמאות לרוב ספרים אלה נמצא בכתוב-יד הנידון, בפרקי אבות בסידורים כ"י פריס 634, כ"י פריס 636. בידי חומר נוסף גם מן הגניזה בקשר לתולדות ברייתות אלה בנוסח המשנה ואכמ"ל. די בזה לבסס מנהגו הפרובאנסלי של כתוב-היד. ושם מכתוב-יד זה בא צונץ להעיר שנוסח 'חד גדיא' אינו לפי מנהג אשכנז ולא לפי מנהג איטליה. ראה L. Zunz, 'Ritus der Synagoge von Avignon', *Allgemeine Zeitung des Juden-thums* 3 (1839), p. 469. אגב שם נזכר השיר 'אחד מי יודע' לפי מנהג אביגנון. אלה היו רגילים לאומרו בסוכות וכך הובא בסדר הקונטרס כולל פיוטים לשבת כמנהג אביגנון תק"ה (1765). אף השיר 'חד גדיא' מופיע במקור זה בסוף סדר הפסח בנוסח הרגיל. ולכן נראה ששירים אלה כבר הושפעו מן הניסוח באשכנז ואינם מקוריים בלשון זו בפרובאנס. מכאן ניתן להסיק שלפחות השיר 'אחד מי יודע' לא היה קבוע לסדר של פסח אף באשכנז.

להיאכל גם על-ידי חיה אחרת, כך שאין לשיר סוף טבעי, כדוגמת הברייתא באבות ב, ו' על דאטפת אטפוך, וסוף מטיפיך יטופון, אלא אם כן (ומה שאינו נראה כל כך) שהכלב אכל את החתול, שבו התחיל השיר באותו מעשה ביש. לנוסח הזה יתרונות רבים על שני הנוסחים שהובאו מקודם. אין כל קושי בתחילת השיר שהרי הכלב רגיל לאכול גדי (ואף יותר מן החתול ובודאי יותר מן העכבר); (ב) רצף הפעלים (ושחט, דשחט לשוחט, דשחט) החוזרים בשיר שלפנינו הן בדפוסים והן בכתוב-יד סריני חסר כאן. תמורתו השור נקשר בחבל שנאכל על-ידי העכבר, שנאכל על-ידי החתול. סדר זה פשוט הרבה יותר ועממי יותר מאשר הסיום התיאוסופי ורוממות הרוח של השיר שבידינו, שבו הקב"ה הורג את שלוחו — מלאך המות. מקומו של החתול והעכבר נראה הגיוני ופשוט. נראה שסיום זה העתיק את מקומו המקורי כפי שהוא לפנינו בנוסח זה לתחילת השיר, כמו בכתוב-יד סריני, שעה שהלבישו על שיר זה את סיומו התיאוסופי. מעשה זה אירע מן הסתם בזמן שנקבע שיר זה להיות חלק וסיום ההגדה של פסח. לאחר מיכן הפך העכבר להיות גוף גר בשיר, ומחמת הזרות שבו נמתק ממנו כליל. שינויים אלה שחלו בשיר הפכו אותו לנושא הראוי לפרשנות והעמקה, בעוד שלפני כן היתה מטרתו לשעשע ולבדח. שינוי מקביל חל אף בלשונו. כבר הזכרנו שהמלים (יתרא, אקטר) נפלו מחמת השינויים שחלו בשיר. שאר החילופים שחלו בכתוב-יד סריני (ובדפוסים) הם כדלקמן: חוטרא < מקלא, ומחא < ומכא (דהכח), ואוקיד < דשרף, וטפא < דמכווא, דכבה. לכל אחד מן החילופים הללו עליונותו ומקוריותו של כתוב-יד פאריס (מקור נוסח זה) ברור. כמו כן נראה שאי-אפשר לראות בשיר זה תרגומו של היידיט.

כל קושיותיהם של שמרוק ואחרים כלפי הניסוח הארמי סולקו בניסוח הנדון. לפנינו ארמית טובה. תצורות ההקטנה לשם החרוז שהנה תופעה לארמית מדומה נמצאו רק פעמיים ביד השנייה (ואכלא 2X) ולפי הבתים הקודמים אינם מקוריים (שם ואכל, דאכל). מכאן שאין לראות את היידיט כמקור לשיר הארמי. אם הנוסח של השיר בכתוב-יד סריני גרם לשמרוק לראות את תדירתו לעולם היהודי במאה התמשע-עשרה כוודאי ואולי אף לפני כן, ברור שכעת ניתן לראות את תחילתו במאה הארבע עשרה — חמש עשרה אם לא לפני כן. מסקנה זאת מסתברת אף מהצד הלשוני. הארמית הטובה מלמדת על תקופה קדומה יותר בפרובאנס מאשר מאוחר יותר.

בדרך דומה ניתן לקבוע שהדבר הינו כך אף בנוגע לשיר 'אחד מי יודע'. שיר זה ידוע לראשונה בדפוסים מתוך אותה הגדת פראג ש"ג. אסתפק בציטוט הבית האחרון מנוסח שגור זה:

שלשה עשר מי יודע? שלשה עשר אני יודע!

שלשה עשר מדיא, שנים עשר שבטיא, אחד עשר כוכביא, עשרה דבריא, תשעה ירחי לדה, שמונה ימי מילה, שבעה ימי שבטא, ששה סדרי משנה, חמשה חומשי תורה, ארבע אמהות, שלשה אבות, שני לוחות הברית, אחד אלקינו שבשמים ובארץ.

נוסח זה נמצא אף במנהג אביגנון ונראה לי שהוא נובע מהנוסח האשכנזי הידוע.²² לאחרונה נתגלה נוסח מזרחי של השיר בגניזה על-ידי ורטהיימר, לאחריו הובא צילומו

על ידי שייבר²³ ופורסם במלואו על ידי שרביט.²⁴ לצורך ההדגמה כאן מספיק להביא ממנו את הבית הראשון והאחרון בלבד (בתיקונים והשלמות קלים).

שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד:
אחד מיודע? אחד הוא יודע, אחד אלקינו בשמים
שנים מיודע? שנים הוא יודע שני לוחות הברית אחד אלקינו בשמים פז.

...

שנים עשר מיודע? שנים עשר הוא יודע, שנים עשר שבטיה,
אחד עשר אחי יוסף, עשרה דבריה, תשעה ירחי בטנה,
שמונה ימי מלא, שבעה ימי שבתת, ששה ספרי משנה,
וחמשה ספרי תורה, וארבעה אמהות, ושלשה האבות,
שני לוחות הברית, אחד אלקינו בשמים.

כיוצא בו נמצא עוד קטע גניזה שפורסם על ידי שרביט.²⁵ הקטע אינו שלם והנני מביא את הבית העשירי שלו. בהמשך נמצאו עוד שני בתים: 'אחד עשר ככביא, ושנמעשר שפטיה'.

עשרה מי ידיע? עשרה הו ידיע, עשרה דביריא
תשעה ירחי בטנה, שמנה ימי מילה, שבעה ימי שבתה.
ששה שדרי משנה, חמשה שפרי תורה, ארבעתי אמהות, ושלשה האבות.
שני לוחות הברית, אחד אלקנו בשמים, יקול [= יאמר] שמע

ההבדלים הבולטים בין נוסח המזרחי והמערבי הם כדלקמן:
אני/הוא, בשמים ובארץ/בשמים, חומשי/ספרי, לדה/בטנה, כוכביא/אחי יוסף, 13 בתים/
12 בתים, פזמון חוזר לפסוק שמע ישראל. שאר השינויים הלשוניים נרשמו ונדונו על ידי
שרביט ואינם חשובים להמשך הדיון כאן.

התעורר ויכוח בין החוקרים בקשר לתאריכם של קטעי הגניזה ומקור הנוסח המזרחי של
השיר. הברמן²⁶ ביקש לאחר אותם מאד. ברם, דומה שאין הכתב נוטה לאיחור מופלג. ואם

23 A. Scheiber, 'Der Text des "Echad mi jodea" in der Genisa', *Israelitisches Wochenblatt* LXI (1965), No. 16, p. 49-50. צילום זה הוזכר על ידי (מ"מ שם טעון תיקון), הנוסח של 'אחד מי יודע' בגניזה, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 209. בהערה קצרה זו כתב 'משום-מה נעלמה מדיעת המפרסם...'. [היינו שרביט. ראה ההערה הבאה]. שרביט הוא הראשון שטיפל בנוסח זה והמשתמע ממנו. כלום פירסום צילום בלבד בלי הערות נחשב? כלום כל בר בי רב חייב להיות רגיל בעתון זה שייעודו הקהילה המקומית בשוויץ? אתמהה.

24 ראה לעיל הערה 1. שרביט הזכיר קודמו בגלוי הקטע את ורטהיימר ודווקא שייבר (ראה ההערה הקודמת) לא הרגיש בדבר ולא הזכירו. אף אני בשעתו, טרם פורסם קטע זה על ידי שרביט, 'גיליתי' ועלה בדעתי לפרסמו. וכדברים המתעכבים נתעכב פירסומו, עד שקדם אחר וקפץ על המציאה. אין הפירסום עיקר אלא הפירוש. סימן הקטע קמברידג' Or 1080/1/34.

25 ראה לעיל הערה 1. סימן הקטע קמברידג' TS NS 271/33.

26 על הנוסח המזרחי, נזכר לעיל הערה 1. שייבר (לעיל הערה 23) בהערותו בתרביץ כותב 'נראה לי, שדרדק דבי רב כתב אותו'. יש להניח שצדק אך לא חסרים דרדקי משך כל הדורות. ואין מכאן ראיה לכאן או לכאן.

בנקוט במאה החמש עשרה-שש עשרה לשני קטעים אלה בוודאי לא נטעה יותר ממאה שנה לכאן או לכאן. מחמת השיבושים הרבים שחלו בהעתקת השיר בקטעים הללו ברור שאין לפנינו כלי ראשון של השיר אלא העתקה מרושלת מהעתקה קודמת או העתקה מן הזכרון. מכאן שניתן אף להקדים מתוך וודאות את השיר מעבר לזמן העתקתו. והנה אם על פי שנים-שלשה עדים יקום דבר מצאתי עוד קטע גניזה שהעתיק שיר זה.²⁷ והגני מפרסמו כפי שהוא.

[...] מי [...] ...
 [...]גה שבעה יומי שבת [...] ...
 [...] משנה חמשה ספרי [...] ...
 [...] ארבעתי אמאת ושלושה הא[...] ...
 שני לוחות הברי[.] אחד אלוקנו בשמי[.]
 תשעה הוא יודע תשעת [...] ...
 תשעה ירחי ב[...] שמנה [...] ...
 שבעה יומי שבתא ששה ספ[.] ...
 [...]ה דבריה תשעה יר[...] ...
 [...]ונה יומי מילה שבעה יומ[.] ...
 [...]ה ספרי משנה חמשה ספרי
 תורה ארבעה אמאת ושלושה
 האבות שני לוחות הברית אחד
 [...]נו בשמים: עמע אחד
 [...] הוא יודיע אחד עשר מי יודיע

על-ידי פירסום קטע זה מצאנו חבר לנוסח המשונה של בני קוג'ין (לפי דפוס אמשטרדם תקי"ז): 'אחד הוא יודע, אחד מי יודע?' יש לחפש מקור שיר זה בהגדת אמשטרדם. קשה להניח שהגיע לשם לבקשת אנשים מן הקהילה העתיקה שהתאקלמה שם מזמן קדום.²⁸ דווקא נראה שסוחרים יהודים מפורטוגל או ספרד ששהו או שגרו בקוג'ין — וכאלה היו לא מעטים — הם שהזמינו הגדה של פסח מאחיהם בעלי הדפוס באמשטרדם שהיה בידי יהודים יוצאי פורטוגל.

הגענו, איפוא, להסתברות גבוהה שלפנינו שיר שהיה חלק מתרבותם של יוצאי פורטוגל ומן הסתם נכס מלפני הגירוש רג"ז (1497). יתכן שאף בקטע הגניזה שבאוסף אדלר מקורו מאיזה סוחר מפורטוגל שהגיע למצרים.²⁹ או שמא לפנינו דוגמא של קשרי תרבות בנוסף לקשרי מסחר בין מצרים להודו הידועים לנו היטב מפרסומיו של ש"ד גויטיין.³⁰ עדות אודות

27 כתוב-יד אדלר 3430/8 בבית המדרש לרבנים בניו-יורק (מכון לתצלומי כתבי-יד, ס' 33417, פ' 4161).

28 ראה: EJ s.v. Cochins.

29 על מצרים כתחנה של אנוסים מפורטוגל וספרד בדרך להודו, ראה: W. J. Fischel, 'Garcia de Orta — A Militant Marrano in Portuguese-India in the 16th Century', *Salomon Wittmayer Baron Jubilee Volume*, Jerusalem 1975, Vol. 1, pp. 407-409.

30 ספרו של גויטיין על הודו בגניזה הקהירית עומד לצאת בפרסומי מכון בן צבי.

התעניינותם של יהודים יוצאי פורטוגל שבאמשטרדם ביהודי קוג'ין נמצאת בספרו של משה פירירה דה פייווה ³¹ *Noticias dos Judeos de Cochim* שנדפס באמשטרדם 1687. דומה שלשאר קטעי הגניזה של השיר 'אחד מי יודע' קשר דומה למערב אך הפעם לנוסחים הספרדיים. יש ביניהם כמה קווים משותפים שאינם בנוסח המערבי בהגדת פראג.³² ההשוואה היא לנוסח בספרדית, בקטעי הגניזה, ובנוסח קוג'ין (היינו, פורטוגל) ובכמה פרטים בנוסח פרס: הוא יודע/אני יודע, בשמים/בשמים ובארץ, ספרי תורה/חומשי תורה, בטנה/לידה. בשאר החילופים בין הנוסחים בתיקי האינקוויזיציה והגניזה נראה אולי שידה של הצנזורה הפנימית באמצע, והנוסחים העבריים הושפעו מנוסח הלעזים בספרדית. היינו, שינו 'ששה ספרי/שדרי משנה' לששת ימי השבוע, שהרי לאנוסים כבר לא היה זכר ללימוד התורה שבעל-פה. אם המצב להפך אזי יש להסביר את הנוסח ששה סדרי משנה, כהתפתחות הבאה להחליף ניסוח זה בניסוח מפורש יותר. דווקא נוסח כעין המזרחי הגיע לשני קבצי שירים בכתובי יד קראים מאוחרים.³³

אחר כנגדו

אחד מי יודע. אחד הוא יודע. אחד אלקינו שבשמים. אחד
שנים מי יודע. שנים הוא יודע. שנים שני לוחות הברית אחד אלקינו שבשמים. אחד

— — —

שלשה עשר מי יודע. שלשה עשר [הוא] יודע.
שלשה עשר עבדיא. שנים עשר ירחיא. אחד עשר ככביא.
עשרה דבוריא. תשעה ירחי ילדא. שמנה ימי מילה.
שבעה ימי שבת. ששה ימי החול. חמשה חומשי תורה.
ארבעה האמות. שלשה האבות. שנים שני לוחות הברית אחד אלקינו שבשמים. אחד
ככתוב אחד אלקינו גדול אדוננו קדוש וגורא שמו לעולם ועד.

הנוסח השני ³⁴ זהה לראשון אלא כתוב-היד מקוטע ומגיע לאמצע הבית השמיני. הזיקה לספרדית ברורה מן הפרט הנ"ל וכן זיקתו של השיר לניסוחים בגניזה: הוא/אני, בשמים/בשמים ובארץ, שנים שני/שנים, האבות/אבות, האמות, האמהות/אמהות, מלבד

31 עליו ראה: ו"י פישל, 'פדרו פירירה הסוחר היהודי בסוראט', ספונות, ט (תשכ"ה), 'עמ' רמז-רסב. ספרו של פדרו פירירה יצא בדפוס צילום ברלין 1924. תרגומו לספרדית שהיה ידוע מכתוב-יד באוקספורד לקיזרלינג, *Biblioteca Español-Portuguesa-Judaica* (ed. M. Kayserling), New York 1971, p. 110 יצא בדפוס בשנת 1870, ולאחר מיכן במהדורה מודרנית. הספר נמצא בספרייה הלאומית. המעניין בספרו של פדרו פירירה, מלבד פירוט מוצאם של בעלי הבתים בקוג'ין (עמ' 6), היא האגדה על מוצאם של התושבים הראשונים ממאירוקה (עמ' 9 ועמ' 13). בספר גם ידיעה מעניינת על שבתאי צבי ונתן מעזה (עמ' 44 בתרגום הספרדי).

32 בפרטי פרטים של החילופים כבר דן שרביט במאמרו שנזכרו לעיל הערה 1. בקשר לחילוף בטנה/לידה ראה עוד: הברמן, הפיוט כמקור, עמ' 30.

33 הנוסח הראשון הוא על פי כ"י פריס 666 (מכון לתצלומי כתבי-יד ס' 27908) קובץ של קנה שירים. השיר שלנו עמ' 253—55א.

34 לפי כ"י לונדון BM 2534 (ס' 6297) סי' קב (סוף כתוב-היד) בכותרת 'זמר נאה לנגון'. כתוב-היד מתוארך לשנת 1741.

הפרט של 'ששה ימי החול' קיימים השינויים האלה: עבוריא/מדיא (או שחסר), ירתיא/ שבטיה. שינויים קלים יותר הם: דבוריא/דבריא, ילדא/לידה, בטנה. בנוסף על חילופים אלה הפזמון שבסוף כל בית והפסוק המצוטט בסוף, שונים במקצת מאלה של פיוטי הגניזה. אמרתי 'במקצת' כי מקומו הליטורגי של 'פסוק' זה שאין כמותו בדיוק בתנ"ך הוא לאחר אמירת 'שמע' בהוצאת ספר התורה. בליטורגיה הקראית הוא מענה לשמע ישראל ובמקביל לברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד בליטורגיה הרבנית. מכל מקום, בכל זאת הזיקה דווקא לנוסח הספרדי-מזרחי לעומת האשכנזי-מערבי בולטת. שוב מסתבר ששיר זה כבר היה נפוץ לראשונה מלפני גירוש ספרד (1492) ואף כנראה לפני זה (1391).

בסיכומי של דבר: השיר 'חד גדיא' ידוע (כנראה) ברובנוס בנוסחו הקדום, באשכנז (איטליה) בנוסח ביניים, ובפראג בנוסחו המפורסם. כנראה השיר היה ידוע בגרמיזא אך לא נתברר לנו נוסחו. השיר 'אחד מי יודע' ידוע באותו מקור נעלם בגרמיזא וכן בפראג בנוסחו המפורסם. לאחרונה נתגלו הרבה מקורות לנוסח מזרחי בגניזה, בקוג'ין (אמשטרדם), בפרס, אצל הקראים, אצל האנוסים וגולי ספרד ובתרגום ערבי.

נשאלת השאלה האם ניתן לצמצם מרכזים אלה ולהצביע על מקור ראשוני לשירים הללו? דומה שלמרות ההיסוסים וההתלבטויות ניתן להשיב על השאלה בחיוב. דומה שמתולדות הנוסח של 'חד גדיא' ובמקביל מתולדות תפוצתו בישראל שנחשפו כעת, ניתן להצביע על הקווים הבולטים בו. מאחר שהשיר אינו ידוע במזרח³⁵ קשה לומר שמקורו משם. כיוצא בו, קשה לראותו כשיר ספרדי, שהרי דין הוא שהיה מגיע אחרי הגירוש לפחות למקור מזרחי כל שהוא. נוסחו הקדום היה כנראה בשירת החול, ומצאנו אותו לראשונה בסוף סידור פרובנסלי. יש להניח שבמקום המצאו שם גם נוצר. לפחות מצוי הוא שם על טהרת הארמית, בסגנון הגיוני ומשעשע. יתכן שנוסח זה הופץ עם גירושי יהודי צרפת בין 1306—1394 והגיע בין השאר לגרמיזא, כנראה באמצע המאה הארבע-עשרה. שם מצאוהו החכמים מתאים לליל הסדר ואז אולי גם התחילו בשיכתובו. בסוף המאה הארבע-עשרה ותחילת המאה החמש-עשרה עדים אנו לחדירה עמוקה של התרבות הספרדית לאשכנז, במיוחד בשדה השירה, שיר זה הגיע כנראה לשם ותורגם ליידיש ומשם נכנס גם להגדת פראג.³⁶ השיר 'חד גדיא' עבר באשכנז שני תהליכי שיכתוב כפי שתואר למעלה. שלב הביניים נרשם בסוף

35 אמנם מצינו זכר ל'חד גדיא' ביד מאוחרת בסוף סדר בני תימן באוסף סוטר. אך כנראה הוא נובע מהשפעת הדפוסים על בני עדה זו ואינו מקורי להם. המקור הנזכר במאמרו של קוהוט ב-JE. הפשתי אחריו בכל התכלאים של אוסף זה וכן בקטלוגים של האוסף ולא מצאתי. האוסף נמצא בסן פרנסיסקו, ושמה כתוב-יד זה אבד בשריפה הגדולה שפרצה בעיר זו בתחילת המאה, או נמכר. חבל על דאבדין.

36 ראה: א' תלמג', 'מכתבי ר' אביגדור קרא ור' מנחם שלם', הגות ומעשה: ספר זכרון לשמעון ראבידוביץ, אוניברסיטת חיפה, תשמ"ג, עמ' 43—45. [להלן תלמג', 'מכתבי ר' אביגדור'; הנ"ל, ויכוח אנטי-נוצרי במזרח אירופה בסגנון הפולמוס בספרד — כ"י יחיד, קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 369—370, במיוחד הערה 2 (וש"נ). א' קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד—הט"ו', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 117. לאחר מיכן קיימת תופעה שונה, הדירת אשכנזים במיוחד מפראג בגירוש שחל שם בשנת 1745. ושמה עלידי גירוש זה או שלפניו כבר הושפע מנהג אביגדון ממנהג האשכנזים, ראה: ש' צורצפוקס, קהילות דרום צרפת, גירוש פראג ור' יהונתן אייבשיץ, פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 111—126 [להלן, שורצפוקס, קהילות דרום צרפת].